

Słowo wstępne

Przywołując symboliczną sytuację, w której to Fryderykowi Schillerowi powierzono katedrę historii na uniwersytecie w Jenie u zarania XIX stulecia, John Neubauer pytał przed ponad dekadą: „Czy *Mitteleuropę* można jeszcze ocalić?”. Podkreślił przy tym, że nauka o literaturze w jej formie instytucjonalnej rodzi się wraz z nowoczesnym pojęciem narodu i pozostaje z nim nieodłącznie związana, co przekłada się, jego zdaniem, na potrzebę objęcia „(historii) literatur narodowych historią regionalną”¹. Innymi słowy – na szczególnie ważką w przypadku krajów naszego regionu potrzebę uzupełnienia narodowych odmian literaturoznawstwa o refleksję nie tylko nad ich kontekstem europejskim czy światowym, ale również – regionalnym. W obliczu przemian dokonujących się w regionie w ostatnich latach pytanie to wydaje się nabierać znaczenia tym większego, że – jak udowadnia Przemysław Czapliński w swojej najnowszej pracy poświęconej geografii kulturowej w polskiej literaturze współczesnej – dziś „**Polska nie leży tam, gdzie dotąd leżała**”:

Zmiana naszego położenia wynika z poluzowania więzi z większymi – takimi jak Unia Europejska czy Europa Środkowa – całościami. Znajdujemy się w fazie wyprowadzki z dotychczasowej mapy, a ruch ten odbywa się w niewiadomym kierunku i niewiadomym celu. Mówiąc inaczej, mieszkamy gdzie indziej nie dlatego, że nasz kraj nagle znalazł się na innej półkuli,

¹ J. Neubauer, *Ist Mitteleuropa noch zu retten? Zur Geschichte und Aktualität des Begriffes*, w: W. Müller-Funk i in., *Kakaniien revisited: das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Tübingen 2002, s. 318.

lecz dlatego, że rozkład narracji zakotwiczących nas w większych całościach postępuje szybciej niż tworzenie powiazań².

O ile nie sposób domagać się, by polscy literaturoznawcy czy kulturoznawcy wytyczali trajektorię tej podróży, o tyle ich zadaniem wydaje się odtwarzanie „zakotwiczących nas” powiazań, które warunkują jej przebieg. I temu celowi ma służyć niniejszy tom.

Stanowi on część zbioru pod tytułem *Problemy literatury i kultury modernizmu w Europie Środkowo-Wschodniej (1867–1918)*, który wieńczy badania w ramach projektu naukowego finansowanego ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki³. Badania podjęte przez międzynarodowy zespół naukowców pod kierunkiem profesor Ewy Paczoskiej dotyczące środkowo-wschodnioeuropejskiego wariantu modernizmu, ze szczególnym uwzględnieniem polskiej specyfiki doświadczenia nowoczesności, są próbą „obmapowania” jednej ze wspominanych „większych całości”: wspólnoty pytań o nowoczesność naszego regionu.

Sam tom *Doświadczenia tekstu* ma na celu rozwinięcie dotychczasowych prób podsumowania dziedzictwa literackiego regionu. Gwoli przypomnienia warto tu przywołać wybrane studia poświęcone tej tematyce, pozwoli to bowiem zarazem przypomnieć trudności podobnego zadania, jak i wyjaśnić na szerszym tle wybory metodologiczne, które poprzedziły przedstawione w niniejszym tomie propozycje.

W badaniach nad literaturami Europy Środkowej i Wschodniej wyróżniają się w pierwszym rzędzie rzadkie rozprawy o charakterze syntetycznym, jak np. pionierskie studium segedyńskiego komparatysty, Györgyego M. Vajdy (1994), zarysowujące koncentryczne kręgi rozwoju literatury wokół Wiednia, od czasów Marii Teresy po wiek XX⁴, czy

² P. Czaplński, *Poruszona mapa*, Kraków 2016, mobi [wyróżnienie – M. C.].

³ Jego ogólne założenia metodologiczne zawiera *Słowo wstępne* prof. Ewy Paczoskiej w: E. Paczoska, I. Poniatowska, M. Chmurski (red.), *Teksty doświadczenia*, Warszawa 2017, s. 7–15.

⁴ Gy. M. Vajda, *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie: zur Kulturgeschichte Mitteleuropas 1740–1918*, Wien 1994.

wydana w 2003 r. *Historia literatury Europy Środkowej* komparatystów Zorana Konstantinovicia i Fridrun Rinner⁵. Dzięki spleceniu ujęć syntetycznych ze studiami punktowymi (na temat znaczenia powieści historycznej, recepcji Rilkego etc.) ta ostatnia praca stanowi modelową próbę wzbogacenia przeglądu *stricte* historycznego o refleksję metodologiczną, co potwierdza jeszcze obszerna bibliografia wprowadzająca w przedmiot badań. Syntezom tym nie dane było jednocześnie uniknąć niebezpieczeństw nieodłącznie towarzyszących próbom szerokiego zarysowania dziejów kultury regionu. Najobszerniej komentowane są bowiem problemy, co oczywiste, najbliższe wiedzy i kulturze samych autorów. W tym wypadku chodzi więc o problematykę literatur byłej Jugosławii (Kontantinović) oraz kręgu niemieckojęzycznego (Rinner). Podobnie w przypadku pracy Vajdy nacisk położony był przede wszystkim na zjawiska niemiecko- i węgierskojęzyczne. W obliczu narastającej lawinowo ilości badań nad poszczególnymi literaturami ujęcie syntetyczne wydawało się nam jednak przedwczesnym.

Co więcej, wyzwaniem pozostawała tu kwestia języka, symetryczna ponieważ wobec kakofonicznej natury monarchii austro-węgierskiej. Sprostanie wielojęzyczności stanowi więc niezmiennie największą trudność badawczą studiów nad naszym regionem, które nie ograniczałyby się do tradycyjnie pojętej refleksji slawistycznej. To przekroczenie progu cudzego języka (języka Innego) pozwala na wykroczenia ku Innemu językowi, ku Innej kulturze: otwiera tym samym na bogactwo i subtelność przesunięć w obszarach najbardziej nieraz oczywistych. Wymaga jednak podjęcia się asymilacji odmiennych wartości kulturowych przy akceptacji faktu, że obserwator pozostaje zawsze obcym, nawet w rzeczywistości do złudzenia przypominającej jego własną przestrzeń kulturową. Stąd owoce, jakie przynieść może przekroczenie progu języka, prowadzą do refleksji o największej nieraz innowacyjności. Tytułem przykładu wskazać można na monografię Clary Royer poświęconą pokoleniu żydowskich pisarzy Europy Środkowej, tworzących na Słowacji,

⁵ F. Rinner, Z. Kontantinović, *Eine Literaturgeschichte Mitteleuropas*, Innsbruck 2003.

na Węgrzech i w Transylwanii⁶. W wyniku rekonstrukcji złożonej sieci wymiany kulturowej, inspiracji i niepokojów autorów zasymilowanych w języku i kulturze poszczególnych krajów, lecz odrzuconych na fali antysemityzmu, badaczka ukazuje w nowym świetle zapomnianą twórczość całego pokolenia, które pochłonie niemal w całości Zagłada. Co więcej, Royer przedstawia też interdyscyplinarną metodę analizy na skrzyżowaniu archiwalnej pracy historycznej i metod literaturoznawstwa, a sam zwrot ku interdyscyplinarności wydaje się jednym z nieodłącznych wymogów badań nad historią kultur naszego regionu. Jednym słowem, konieczne okazuje się wykroczenie **poza język(i)**: mowę ojczystą, jak i metody opisu przedmiotu badań. Choć inspirujące, podejście to nie wydawało się nam jednak operacyjne wobec rozległości przedmiotu badań zaplanowanych do opisanania w tomie.

Stąd też za najważniejsze z dotychczasowych modeli badań nad literaturami Europy Środkowej i Wschodniej uznaliśmy rozwiązanie kompromisowe, które określić można mianem federacyjnego. Jego założeniem jest otwarcie na problematykę środkowo- i wschodnioeuropejską w wyniku wspólnej pracy zespołów badawczych, której podstawą jest dialog między specjalistami z różnych dziedzin literaturoznawstwa i poszczególnych filologii. W przypadku modernizmów regionu najważniejsze z podobnie zorientowanych metodologicznie prac, które poprzedziły badania zgromadzone w niniejszym tomie, to studia pod redakcją Michała Masłowskiego⁷, Marii Delaperrière⁸, a także monu-

⁶ C. Royer, *Le Royaume littéraire: Quêtes d'identité d'une génération d'écrivains juifs de l'entre-deux-guerres: Hongrie, Slovaquie, Transylvanie*, Paris 2011. Fragmenty pracy zostały przetłumaczone na język polski: C. Royer, *Melancholia nieprzynależności. „Literatura żydowsko-węgierska” i poszukiwania tożsamości*, tłum. M. Chmurski, w: E. Paczoska, M. Chmurski (red.), *Modernizm(y) Europy środkowo-Wschodniej*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2013, nr 3–4, s. 229–241.

⁷ Por. np.: M. Masłowski, D. Francfort, P. Gradwohl (red.), *Culture et identité en Europe centrale: canons littéraires et visions de l'histoire*, Paris–Brno 2011.

⁸ Por. np.: M. Delaperrière (red.), *Histoire littéraire de l'Europe médiane*, Paris–Montréal 1998.

mentalna praca *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*⁹. Tak też i założony był tom *Modernizm[y] Europy Środkowo-Wschodniej*, który zainicjował prace naszego zespołu¹⁰.

O ile więc podejście to stanowiło ramę naszych poszukiwań, o tyle poszczególne studia planowano jako „odwarty próbn” określonej problematyki. Powstały tom pozostaje nieraz bardzo blisko optyki proponowanej przez najnowsze badania Moritza Csákyego i badaczy z austriackiej szkoły komparatystyki środkowoeuropejskiej¹¹. Rozwinięcie wywodzonych z myśli postkolonialnej kategorii hybrydyczności, *métissage* czy kreolizacji służyć ma, ich zdaniem, jednoczesnej **de- i re-konstrukcji** obrazu literatur regionu. Csáky proponuje swoistą kulturową historię transgraniczną (*histoire croisée, entangled history*), która stanowić ma przeciwwagę dla prac nieraz nazbyt wiernych narodowej pamięci kulturowej. Punktem odniesienia pozostaje więc Wiedeń: stolica imperium, a jednocześnie „drugie” miasto czeskie (po Pradze), trzecie co do wielkości miasto żydowskie Europy (po Warszawie i Budapeszcie), stolica węgierskiej awangardy wygnanej przez Horthyego, ale także miasto chorwackie, słoweńskie czy polskie¹². Zgodnie z propozycją Helgi Mitterbauer, wierność polifonii kulturowej Europy Środkowej stanowić

⁹ M. Cornis-Pope, J. Neubauer (eds.), *History of the literary cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th century*, Amsterdam–Philadelphia, t. I – 2002, t. II – 2006, t. III – 2007, t. IV – 2011. Por. na ten temat: E. Paczoska, *Słowo wstępne*, w: E. Paczoska, I. Poniatowska, M. Chmurski (red.), *Teksty doświadczenia*, dz. cyt.

¹⁰ E. Paczoska, M. Chmurski (red.), *Modernizm(y) Europy Środkowo-Wschodniej*, dz. cyt.

¹¹ Por. np.: G. Marinelli-König, N. Pavlova (Bd.), *Wien als Magnet? Schriftsteller aus Ost-, Ostmittel- und Südeuropa über die Stadt*, Wien 1996; S. Simonek, *Distanzierte Nähe: die slawische Moderne der Donaumonarchie und die Wiener Moderne*, Wien–Bern 2002.

¹² Zob. np.: M. Nekula, V. Bauer, A. Greule (Bd.), *Deutsch im multilingualen Stadtzentren Mittel- und Osteuropas. Um die Jahrhundertwende vom 19. bis zum 20. Jahrhundert*, Wien 2008, s. 99–107; A. Weigl, „Unbegrenzte Großstadt” oder „Stadt ohne Nachwuchs”? Zur demographischen Entwicklung Wiens im 20. Jahrhundert, w: F. X. Eder i in. (Bd.), *Wien im 20. Jahrhundert. Wirtschaft, Bevölkerung, Konsum*, Innsbruck 2004, s. 141–200.

ma punkt dojścia postulowanej „transkulturowej historii literatury”¹³, w ramach której zadaniem literaturoznawstwa byłoby rekonstruowanie pamięci regionu poprzez literaturę¹⁴.

Tym niemniej, radykalny gest anulowania tego, co narodowe na rzecz nieuchwytniej substancji wielokulturowej pomiędzy narodami groziłoby licznymi przekłamaniami w odtwarzaniu dążeń poszczególnych autorów. Nacisk na inność nie może wszak przysłańać tego, że sieć powiązań z językiem macierzystym, nawet odrzucona, stanowi zawsze najbardziej fundamentalny punkt odniesienia – choćby poprzez jej negację.

Biorąc pod uwagę przedstawione przesłanki, zdecydowaliśmy, że tom poświęcony doświadczeniu tekstu nie będzie miał wewnętrznych podziałów. Stanović ma – niczym historia literatury w rekonstruowanej przez Urszulę Kowalczuk wizji Bronisława Chlebowskiego – kanwę, na której rozpościerają się swobodnie poszczególne wątki tożsamościowych nici. Innymi słowy: zgromadzone studia służyć mają nakreśleniu mapy środkowo- i wschodnioeuropejskich problemów literatury modernizmu jako **patchworku**, wpisanego w szereg procesów, których „prawdziwy koniec” nieraz jeszcze nie nadszedł¹⁵. Modelowym przykładem tego jest współczesny powrót unieśmiertelnionego przez serbską literaturę XIX w. wampira, Savy Savanovicia – rekonstrukcji dziejów jego recepcji podjął się Patrycjusz Pająk.

„Wspólne pytania” modernistycznego tekstu Europy Środkowej i Wschodniej dostrzec można najwyraźniej na styku prezentowanych studiów. Analizowane przez poszczególnych badaczy problemy w perspektywie całości tomu okazują się zespołem **tekstów i głos** współtworzących linie szkicowego obrazu środkowoeuropejskiego moderni-

¹³ H. Mitterbauer, *Zentraleuropäische Polyphonie oder Überlegungen zu einer transkulturellen Literaturwissenschaft*, w: J. Feichtinger i in. (Bd.), *Schauplatz Kultur–Zentraleuropa: transdisziplinäre Annäherungen Moritz Csáky zum 70. Geburtstag gewidmet*, Innsbruck–Wien 2006, s. 325–333.

¹⁴ H. Uhl, *Kultur, Politik, Palimpsest. Thesen zu Gedächtnis und Gesellschaft*, w: tamże, s. 25–35.

¹⁵ E. Paczoska, *Prawdziwy koniec XIX wieku: śladami nowoczesności*, Warszawa 2010.

zmu. Wskażmy tu jedynie na trzy z licznych zbiegów tego tekstualnego patchworku.

Kosmopolityczna postawa i przywiązanie do pejzażu nowoczesności, jej piękna i ikonosfery, *techné* i *apaté* w twórczości najbardziej problematycznego z litewskich modernistów, Jurgisa Savickisa (w artykule Joanny Tabor), współbrzmia z estetyką zapoznanego lwowskiego filozofa Stanisława Machniewicza, którego dzieło przypomina Sebastian Kochaniec. Zachęcają do zadania na nowo pytania o problem środkowo- i wschodnioeuropejskiej „awangardy bez manifestu”, o którym pisał na przykładzie twórczości Franza Kafki, Brunona Schulza i Richarda Weinera Petr Málek¹⁶. Przypomnienie poglądów Machniewicza rzuca także ważne światło na nieustannie odkrywany przez polskie literaturoznawstwo tekst lwowski¹⁷. Zupełnie niezależnie Katarzyna Sadkowska i Sebastian Kochaniec wskazują na znaczenie myśli Friedricha Hebbła oraz jego wiernego ucznia, Karola Irzykowskiego. Co więcej, nowa lektura jakże ważnej, o ile nie dystynktywnej dla poetyk regionu, groteski w dziełach kręgu autora *Pałuby* ukazuje spójność środowiska artystycznego miasta i siłę jego kultury, w której „zgrzytliwość dotyczy już całej egzystencji”¹⁸.

To palące doświadczenie inkongruencji egzystencjalnej w szerszej perspektywie zgromadzonych studiów prowadzi do postawienia na nowo pytania o kategorie impresjonizmu i (proto-)ekspresjonizmu nie tylko jako poetyk, ale również postaw epistemologicznych¹⁹. Nieprzystawalność twórczości Savickisa do przyjętych na Litwie kanonów literackich, poszukiwania L. M. Staffa, S. Womeli czy S. A. Muellera, poetyka halucynacji pisarzy środkowo- i wschodnioeuropejskich (rekonstruo-

¹⁶ P. Málek, *Melancholie moderny. Alegorie, vypravěč, smrt*, Praha 2008, por. fragment pracy w przekładzie H. Marciniak, w: E. Paczoska, M. Chmurski (red.), *Modernizm(y) Europy środkowo-Wschodniej*, dz. cyt., s. 191–227.

¹⁷ Zob. np.: E. Paczoska, D. M. Osiński (red.), *Modernistyczny Lwów: teksty życia, teksty sztuki*, Warszawa 2009.

¹⁸ Jak pisze Katarzyna Sadkowska w niniejszym tomie, s. 15.

¹⁹ Por. W. Bolecki, *Impresjonizm w prozie (polskiego) modernizmu*, w: J. Bartmiński, S. Bartmińska-Niebrzegowska, R. Nycz (red.), *Punkt widzenia w tekście i w dyskursie*, Lublin 2004, s. 239–260.

wana w rozprawie Ewy Paczoskiej), a także wywiedzione z dziennika „uchylenie” na autobiografizm w twórczości Csátha (w artykule Mateusza Chmurskiego) zdaje się łączyć balansowanie na granicy zewnętrznej i subiektywnej rzeczywistości, właściwe, być może, dla postawy ekspresjonistycznej w regionie. Jej dzieje należałoby poddać dalszym badaniom tym bardziej, że zjawisko to zdaje się bliskie także Lou Andreas Salomé, której drogi twórczości i recepcji odtwarza Britta Benert.

Trzeci krąg zagadnień czy też wygłos niniejszego tomu stanowią wreszcie coraz wyraźniej obecne w najnowszych badaniach pisarstwo kobiece i strategię wkraczania kobiet w pole literatury. Przykład „pop-feminizmu” u Mariji Jurić Zagorkiej (w interpretacji Małgorzaty Vražić), „bycie pomiędzy” Lou Andreas-Salomé współbrzmia zmiennie i (nie)oczekiwanie z interpretacją wrażliwości (i wątpliwości) autorów wiedeńskich zaproponowaną przez Mieczysława Dąbrowskiego, w tym problemu mniej dotychczas wyraźnych zagadnień (i sporów) płci u zarania minionego stulecia.

W tle rozważań tomu powraca też nieustannie zespół gier z konwencjami literatury popularnej: od poszukiwań Zagorkiej po „romans z polskością” polskiej powieści i romansu w odczytaniu Izabeli Poniatowskiej. Powracają nie tylko dzieła, ale i różnorako prowadzone badania (i pominięcia) w literaturoznawstwie poszczególnych krajów. Spojrzenie na *patchwork* modernizmu Europy Środkowo-Wschodniej, które proponują autorzy tomu, uzupełnia mapę regionu o wiele spostrzeżeń, głosów i wygłosów na kanwie przenikliwie zarysowanej już przez Chlebowskiego, którego poglądy rekonstruuje Urszula Kowalczuk. A mapa Europy Środkowej i Wschodniej – jak przypomina Przemysław Czapliński, wierny słowom Istvána Bibó – „zawsze jest projekcją lęków i potrzeb, urazów i roszczeń, kompleksów i poszukiwanych swobód”²⁰. Chcielibyśmy, aby poddane tu analizie teksty i glosy środkowoeuropejskiego modernizmu przyczyniły się do przypomnienia modernistycznych powiązań kultur, o których współczesność zdaje się nieraz zapominać.

Mateusz Chmurski

²⁰ P. Czapliński, *Poruszona mapa*, dz. cyt., mobi.